

Cieśliński, Adam

Zapinki kolankowate z "Prussia Museum", czyli o możliwościach przywrócenia do obiegu naukowego zabytków ze zbiorów królewieckich

---

Światowit 2 (43)/Fasc.B, 53-64

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZAPINKI KOLANKOWATE Z *PRUSSIA MUSEUM*,
CZYLI O MOŻLIWOŚCIACH PRZYWRÓCENIA DO OBIEGU NAUKOWEGO
ZABYTEKÓW ZE ZBIORÓW KRÓLEWIECKICH*
(PL. 18)

Niezwykle elektryzującą dla badaczy barbarzyńskiej Europy okazała się informacja o wypłynięciu na światło dzienne, uważanych przez wiele lat za zaginione lub zniszczone, zbiorów królewieckiego *Prussia Museum*. Związani z tym ośrodkiem naukowcy – wspomnijmy choćby najwybitniejszych: Georga Bujacka, Felixa E. Peisera, Emila Hollacka, Adalberta Bezzenbergera i Maxa Eberta (Nowakowski 1995: 10-12) – prowadzili na bardzo wysokim poziomie liczne badania archeologiczne. W ich wyniku pozyskano dla muzeum wiele ciekawych artefaktów. Ponadto przejęcie po śmierci Otto Tischlera (1891 r.) zbiorów *Physikalisch-Ökonomische Gesellschaft zu Königsberg i.Pr.*, a następnie starożytności *Ostpreußisches Provinzialmuseum* (1906 r.) sprawiło, że muzeum założonego w 1844 r. *Altertums-gesellschaft „Prussia”* przekształciło się w najbardziej znaczącą placówkę archeologiczną Prus Wschodnich (BLUME 1912: 13-16; NOWAKOWSKI 1995: 10-11; 1996: 6-7). Liczebność zbiorów *Prussia Museum* przed wybuchem II Wojny Światowej szacuje się na około 240 tysięcy eksponatów, co pozwalało wówczas zaliczyć tę placówkę do grupy najbogatszych muzeów świata (RUTHE 1999; KRUMM 2000; ZEKRI 2000).

Tragiczne wydarzenia II Wojny Światowej oraz zaistniała po jej zakończeniu nowa rzeczywistość wpłynęły silnie na los wszystkich kolekcji archeologicznych z terenu Prus Wschodnich. Duża ich część zaginęła bez śladu, jak np. słynny zbiór prehistoryczny Teodora Józefa Blella przechowywany przed wojną w malborskim zamku (ANTONIEWICZ 1946: 95; NOWAKOWSKI 1996: 9; CHODYŃSKI 1999). Podobny los spotkał archeologiczne zbiory muzeów regionalnych, np. starożytności z Barczewa, Ełku, Kętrzyna czy Rynu (ANTONIEWICZ 1946; NOWAKOWSKI 1986: 379). Materiały, którym udało się przetrwać zawieruchę wojenną, są obecnie rozproszone po licznych placówkach archeologicznych i często brakuje im dokumentacji, a nawet metryczek. Z tego

względu wartość poznawcza, jaką obecnie mają te zabytki, jest niejednokrotnie mocno ograniczona, a opracowanie po części zaginionych i źle udokumentowanych zbiorów stawia przed archeologami wiele trudności. Tym bardziej należy pochwalić coraz częściej podejmowane ostatnio próby uporządkowania materiałów z przedwojennych kolekcji i przywrócenia ich do obiegu naukowego (cf. OKULICZ 1958; NOWAKOWSKI 1995: 50-52; BERAN 1999; NATUNIEWICZ 1999).

Zdecydowanie łaskawiej obszedł się los z materiałami archeologicznymi pochodzącymi z Prus Wschodnich, które jeszcze przed końcem wojny znalazły się w muzeach poza granicą prowincji. Ostatnimi laty materiały te doczekały się opracowania i publikacji. Najlepiej poznane kolekcje wschodniopruskich starożytności na terenie Niemiec znajdują się w berlińskim *Museum für Vor- und Frühgeschichte* (NOWAKOWSKI 1994b; 1995: 36-41, 55; 1998), norymberskim *Germanisches Nationalmuseum* (NOWAKOWSKI 1994a; 1994b; 1995: 44-50; GAŁĘZOWSKA 1996), oraz *Gustav Lübcke-Museum* w Hamm (NOWAKOWSKI 1995: 54-55). Należy podkreślić, że zapewne jeszcze liczne nieopracowane zabytki z Prus Wschodnich i Prus Zachodnich są rozsiane po niemieckich muzeach i instytucjach archeologicznych (cf. GEDL 1999; BERAN 1999).

Na tym tle historia zbiorów *Prussia Museum* wydaje się być szczególnie skomplikowana, a zarazem niezwykle pasjonująca. Pod koniec sierpnia 1944 r. Królewiec został dwukrotnie zbombardowany przez samoloty Royal Air Force. Celem ataków lotniczych był również zamek – *Königsberger Schloß*, w którego murach znajdowały się starożytności i kartoteka *Prussia Museum*. Przed szturmem i zajęciem miasta przez Armię Czerwoną (9 kwietnia 1945 r.), część eksponatów muzealnych ewakuowano w nieznanne miejsca, resztę ukryto w Królewcu. Aż do lat dziewięćdziesiątych uważano, że zbiory *Prussia*

* Chciałbym serdecznie podziękować dyrektorowi *Museum für Vor- und Frühgeschichte*, p. prof. dr. Wilfriedowi Menghinowi za udostępnienie i zgodę na publikację zapinek kolankowatych z *Prussia Sammlung*. Szczególnie wdzięczny jestem p. Christine Reich za pomoc udzieloną mi podczas pracy nad znajdującymi się pod Jej opieką zabytkami z *Prussia Museum*. Podczas pobytu

w Berlinie oraz w czasie przygotowywania tego artykułu zawsze mogłem liczyć na wsparcie i cenne rady p. prof. dr hab. Wojciecha Nowakowskiego, p. mgr Pawła Szymańskiego i p. mgr Radosława Prochowicza, za co Im bardzo dziękuję. Ponadto winien jestem ogromną wdzięczność p. mgr Izabeli Rogali za przygotowanie rysunków w tuszu.

Museum są już bezpowrotnie stracone dla nauki (NOWAKOWSKI 1986: 379).¹

Jedynie niewielka część kolekcji wraz z szczerkowo zachowaną dokumentacją, została odzyskana bezpośrednio po wojnie. Tuż po jej zakończeniu kilka zabytków odnaleziono w Kaliningradzie (Krumm 2000). Wiosną 1946 r., w okolicach Kętrzyna, miejscowy Referent Kultury i Sztuki natknął się na skrzynie z eksponatami pochodzącymi z *Prussia Museum* (ANTONIEWICZ 1946: 94). Na miejsce znalezienia udał się niezwłocznie Jerzy Antoniewicz, który zabezpieczył zbiór. Zabytki odnaleziono w kościele, na terenie zakładu dla umysłowo chorych w leżącej na północny-wschód od Kętrzyna miejscowości Karolewo (Carlshof, Kr. Rastenburg). Ze względu na stacjonujące w szpitalu wojsko, zbiory narażone były na nieustanne płądrowanie. Jerzemu Antoniewiczowi udało się łącznie uratować 33 skrzynie zabytków. Najczęściej były to naczynia gliniane, wiele przedmiotów metalowych rozgrabiono. Materiały te trafiły pod opiekę Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, gdzie znajdują się do dzisiejszego dnia (KACZYŃSKI ET AL. 1987: 92-95).

Podkętrzyńskie znalezisko jest śladem ewakuacji zbiorów *Prussia Museum*, którą Niemcy rozpoczęli już w 1943 r. W tym roku właśnie ówczesny dyrektor *Landsamt für Vorgeschichte*, Wolfgang La Baume, nakazał przewiezienie większej części tzw. *Studiensammlung* oraz archiwaliów (*Prussia-Fundarchiv*) do Karolewa. Kiedy ostatniej zimy II Wojny Światowej los Prus Wschodnich był już przesądzony, La Baume zdecydował się na odesłanie z Kętrzyna jednego wagonu pełnego starożytności i archiwaliów do położonego około 50 km na południe od Stralsundu, Demmina w Meklemburgii. Kolekcja trafiła do podmiejskiego majątku, gdzie do 1954 r. znajdowała się pod opieką Lothara Diemera (RUTHE 1999; ZEKRI 2000).

W latach siedemdziesiątych profesor Marek Gedl natknął się w muzeum w Demminie na zagadkową skrzynię. Zawierała ona głównie przedmioty żelazne, wśród których przeważały militaria średniowieczne, ale znajdowały się w niej także brązowe zapinki z okresu wpływów rzymskich. Stan zachowania tych zabytków był bardzo zły, nie były zakonserwowane, brakowało etykietek. Charakter materiałów wskazywał jednak na to, że pochodziły one z Prus Wschodnich (GEDL 1999: 10). Pracownicy tamtejszego muzeum opowiadali, że skrzynka była częścią większego transportu. Podczas nalotu lotniczego wpadła ona do „młynówki”, bądź do odnogi rzeki Piany (Peene).

Następnie została wydobyta i przez wiele lat bez specjalnej troski przechowywana w miejscowym *Heimatmuseum* (GEDL 1999:10).

W 1954 r. magazynowane wcześniej w Demminie skrzynie żołnierze radzieccy przekazali do Berlina Wschodniego (RUTHE 1999). Do upadku muru berlińskiego zbiory *Prussia Museum* przechowywane były potajemnie w piwnicy budynku *Akademie der Wissenschaften* na Leipzigerstraße (GEDL 1999: 10; RUTHE 1999; KRUMM 2000; ZEKRI 2000). Dopiero po zjednoczeniu Niemiec, na jesieni 1990 r., informacja o przechowywanych skrzyniach została ujawniona (NOWAKOWSKI 1996: 10). Wiele pytań dotyczących losów berlińskiej części *Prussia Museum* pozostaje jednakże bez odpowiedzi. Można jedynie liczyć na wypłynięcie na światło dzienne dokumentów dotyczących historii ukrycia królewieckiej kolekcji w samym sercu Berlina. Niezwykle cenne byłyby także informacje od osób związanych bezpośrednio lub pośrednio z przechowywaniem utajnionych zbiorów.

W 1991 r. kolekcję – łącznie kilkadziesiąt skrzyń wypełnionych zabytkami oraz część kartoteki *Prussia Museum* – przekazano do Museum für Vor- und Frühgeschichte, gdzie trafiły także materiały przechowywane wcześniej w Demminie (NOWAKOWSKI 1996: 10; GEDL 1999: 10-11; RUTHE 1999; KRUMM 2000). Do chwili obecnej udało się rozpakować ze skrzyń około połowę kolekcji, a liczbę pozyskanych artefaktów można tylko szacunkowo oceniać na kilkadziesiąt tysięcy. Ze względu na długoletnie przechowywanie zabytków i archiwaliów w wilgotnej piwnicy, priorytetem dla dyrekcji *Museum für Vor- und Frühgeschichte* jest ich konserwacja, dotyczy to głównie przedmiotów żelaznych. Mianem tytanicznej można określić ponadto obecną pracę berlińskich archeologów nad inwentaryzacją tego jakże licznego zbioru starożytności. Przy większości artefaktów nie znaleziono metryczek, więc kwestia ich identyfikacji wydaje się być zadaniem dla przynajmniej kilku pokoleń archeologów. Już dziś jednak można stwierdzić, że odnalazły się materiały z wielu ważnych dla nauki stanowisk jak np. Kovrovo (d. Dollkeim, Kr. Fischhausen), Chrystal'noe (d. Wiekau, Kr. Fischhausen) czy ex-Grebieten, Kr. Fischhausen (NOWAKOWSKI 1996: 10). Charakter berlińskich zbiorów sugeruje jednocześnie, że mamy raczej do czynienia z tzw. *Studiensammlung*, a nie z eksponatami wystawiennicznymi (tzw. *Schausammlung*), nazywanymi często „sercem kolekcji”.

¹ Przykładem dobrze ukazującym stopień rozproszenia królewieckiej kolekcji jest naczynie z sambijskiego cmentarzyska Élanovka (d. Wackern, Kr. Preußisch-Eylau), rej. Bagrationovsk, obw. kaliningradzki. Przed wojną znajdowało się ono w zbiorach *Prussia Museum*, a jego losy powojenne są nam

zupełnie nieznanne. Jakże intrygującym jest fakt, że ponad sto lat po swoim pierwszym odkryciu przez R. Klebsa w roku 1878, zostało ono ponownie odnalezione oraz zidentyfikowane w magazynach... Muzeum Okręgowego w Lublinie (NOWAKOWSKI 1986: 379; BITNER-WRÓBLEWSKA 1996).

Poszukiwania zaginionych zabytków i archiwaliów *Prussia Museum* miały miejsce także na terenie Obwodu Kaliningradzkiego. W połowie lat siedemdziesiątych odkryto w Muzeum Historii i Sztuki miasta Kaliningrad (*Istoričesko-chudožestvennyj muzej*) część ksiąg inwentarzowych *Prussia Museum*, co umożliwiło W. I. Kułakowowi zrekonstruowanie zespołów grobowych z okresu wędrówek ludów z terenu Sambii, Natangii i Mazur (KULAKOV 1989; 1990). Pod koniec lat osiemdziesiątych wystawiono po raz pierwszy publicznie nieliczną część zbiorów *Prussia Museum* znajdującą się w posiadaniu kaliningradzkiego Muzeum Historii i Sztuki (NOWAKOWSKI 1996: 9-10).

Tuż przed Świętami Bożego Narodzenia 1999 r. świat obiegła sensacyjna wiadomość o znalezieniu w jednym z kaliningradzkich założeń wojskowych licznych zabytków archeologicznych, będących niezaprzeczalnie częścią przedwojennej kolekcji *Prussia Museum* (RUTHE 1999; KRUMM 2000; ZEKRI 2000). Odkrycia dokonali Anatolij Wałujew i Konstantin Skworcow, pracownicy kaliningradzkiego Muzeum Historii i Sztuki, na terenie jednego z poniemieckich umocnień w byłym Quednau, które znane było przed wojną jako Fort nr 3 „Król Fryderyk III”. Fort oddalony jest o około 5 km od królewieckiego zamku i leży przy obecnej drodze do Zelenogradska. Także po wojnie, do drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych, służył on celom militarnym. Z tego względu jakiegokolwiek wcześniejsze poszukiwania na jego terenie były niemożliwe.

W grudniu 1999 r. doszło do przełomowego odkrycia. W kazamatach oraz na dziedzińcu fortu natrafiono na starożytności. Tylko podczas pierwszej doby mozolnego przesiewania piasku pozyskano około 600 zabytków lub ich fragmentów. Obecnie w Muzeum Historii i Sztuki znajduje się prawie 16 tysięcy zabytków.

Na odkryty skarb składają się przedmioty datowane od epoki kamienia po średniowiecze. Tylko niektóre z nich mają metryczki z podanym miejscem znalezienia, np. jeden z paciorków bursztynowych został opisany *Mingfen 1912, Gr 3* (ZEKRI 2000). Informacja ta wskazuje na pochodzenie paciorka z jednej z największych nekropoli mazurskich z późnego okresu wpływów rzymskich i z okresu wędrówek ludów w miejscowości Miętkie, gm. Dźwierzuty, pow. Szczytno, woj. warmińsko-mazurskie (cf. NOWAKOWSKI 1998: 25-26). Anatolij Wałujew jest przekonany, że odkryte w Kaliningradzie starożytności należą do najpiękniejszej części zbiorów *Prussia Museum*, do zabytków wystawienniczych tzw. *Schausammlung* (ZEKRI 2000). W Kaliningradzie powszechnie panuje nadzieja na odzyskanie kolejnych starożytności, ponieważ wokół miasta znajduje się jeszcze 14 podobnych do Fortu nr 3 założeń militarnych.

Odnalezienie w Berlinie i Kaliningradzie licznych zabytków *Prussia Museum* można określić jedynie mianem „połowy sukcesu”. Pierwszym poważnym, a zarazem nie cierpiącym zwłoki zadaniem stojącym przed

archeologami jest konserwacja i inwentaryzacja obu części kolekcji. Kolejnym etapem w procesie przywrócenia materiałów *Prussia Museum* do obiegu naukowego musi być ich opracowanie archeologiczne i publikacja.

Większość ponownie odkrytych zabytków ze zbiorów *Prussia Museum* nie ma metryczek. Składają się one więc na olbrzymi zespół artefaktów bez znanego miejsca znalezienia. Podstawowym zadaniem przy opracowaniu kolekcji znajdujących się w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* i w *Istoričesko-chudožestvennyj muzej* będzie zatem kwestia identyfikacji eksponatów na podstawie przedwojennych publikacji oraz różnorodnych zapisków archiwalnych. Szczególny nacisk w tych badaniach należy położyć na archiwalia. Zawarte w nich informacje nierzadko dotyczą zabytków lub wręcz stanowisk archeologicznych, o których brak jakichkolwiek wzmianek w literaturze. Niezwykle cennym źródłem informacji może okazać się część kartoteki *Prussia Museum*, odnaleziona w piwnicy budynku na Leipzigerstraße. Dokumenty te są obecnie przechowywane oraz wstępnie uporządkowywane w *Museum für Vor- und Frühgeschichte*. Inny charakter mają prywatne kartoteki archeologów, którzy przed wybuchem wojny mieli okazję zapoznać się ze zbiorami *Prussia Museum*. Wspomnijmy choćby archiwalia Carla Engla, Martina Jahna czy Gustafa Kossinny, które wykorzystywano z powodzeniem w celu rekonstrukcji przedwojennej bazy źródłowej (cf. NOWAKOWSKI 1995; 1996).

Do mniej znanych materiałów archiwalnych należy bardzo interesująca spuścizna po Marcie Schmiedehelm. Kartoteka estońskiej badaczki zawiera przekazy o licznych nie publikowanych zabytkach. Między innymi wydłużyła się w sposób bardzo znaczący lista zapinek kolankowatych z zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego. W literaturze archeologicznej można znaleźć informacje o 17 fibulach tego typu (cf. NOWAKOWSKI 1996: 156-157; ENGEL 1935b: fig. 44:1; RADDATZ 1993: fig. 15A3). W kartotece Marty Schmiedehelm znajdują się wzmianki aż o 12 egzemplarzach, nie rejestrowanych w innych źródłach (cf. lista 1; **Fig. 5**).

Niniejszy artykuł ma za zadanie przedstawienie metody identyfikacji zabytków z *Prussia Sammlung* na przykładzie dwóch sambijskich zapinek kolankowatych, z grobu 39 z Kovrova (d. Dollkeim) i z Povarovki (d. Kirpehnen), ze znaleziska znanego w literaturze jedynie pod numerem księgi inwentarzowej *Prussia Museum* III-188-1047.

Zapinka kolankowata z grobu 39 z Kovrova

W *Prussia Sammlung* berlińskiego *Museum für Vor- und Frühgeschichte*, pod numerem inwentarzowym Pr 6668, przechowywana jest niezwykle interesująca brązowa fibula kolankowata (**Fig. 1**; lista 1:19). Z jej sprężyny zachowały się tylko cztery zwoje cienkiego, brązowego drutu. Na płaskim występie, umieszczonym na końcu

główki znajdują się dwa otworki. Przez dolny przechodziła ośka, najprawdopodobniej żelazna, natomiast przez górny brązowa cięciwa. Dolną część główki zapinki zdobią dwa żłobki, a jej pozostała powierzchnia jest facetowana. Kabłąk fibuli załamuje się pod kątem prostym. W miejscu wygięcia kabłąka występuje masywne „kolanko”, zdobione zarówno dookólnym żłobkiem, jak również dwoma nacięciami w środkowej części. Zabytek ma kabłąk prosty, wklęsły od strony wewnętrznej, o przekroju daszkowatym. Na nóżce zapinki znajduje się okrągła płytka, poprzedzona dwoma nacięciami w poprzek kabłąka. Częściowo uszkodzona tarczka zdobiona jest drobnymi, dookólnymi nacięciami. Na powierzchni płytki występuje także zagadkowy otworek, jego pochodzenie mogłyby stwierdzić zapewne jedynie badania traseologiczne. Pochewka fibuli jest wysoka, po części ułamana. Zabytek ma długość 53 mm.

Zapince nie towarzyszyła żadna metryczka, została zatem zakwalifikowana w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* do grupy zabytków bez znanego miejsca znalezienia. Cenną wskazówką, pomocną w identyfikacji tego zabytku, okazała się być mała karteczka z numerem „6668”, przyklejona do pochewki zapinki. Taki sam numer, odnoszący się do zbiorów *Ostpreussisches Provinzialmuseum*, nosiła fibula z grobu 39 z Kovrova, (d. Dollkeim, Kr. Fischhausen) (lista 1:19), opublikowana przez O. Tischlera i H. Kemkego (1902: 19, pl. II:18) (Fig. 2a). Zdjęcie tego zabytku zostało po raz pierwszy umieszczone ponad 20 lat wcześniej w katalogu wystawy starożytności niemieckich, która miała miejsce w Berlinie (Günter, Voss 1880: pl. 8:377) (Fig. 2b). Fotografia tam zamieszczona przedstawia rzut boczny wspomianej fibuli. Jednak największy rozgłos przyniosła temu zabytkowi typologia zapinek O. Almgrena (1923). Zapinka z Kovrova została wybrana przez szwedzkiego badacza w celu zilustrowania dość niejednorodnej stylistycznie grupy fibul kolankowatych z terenu Prus Wschodnich i Prus Zachodnich, została zamieszczona pod numerem 137 na jednej z dołączonych do dzieła Almgrena tablic² (ALMGREN 1923: 69-70, 186, pl. VI:137).

W 1906 r. *Ostpreussisches Provinzialmuseum* zostało wchłonięte przez *Prussia Museum*, które od tej pory zaczęło spełniać rolę głównego muzeum prowincji

(Blume 1912: 13-16). Jest wysoce prawdopodobne, że numeracji przejętych przez *Prussia Museum* zabytków nie zmieniono, a więc zachowany na pochewce berlińskiego egzemplarza numer wskazywałby bezpośrednio na zapinkę z grobu 39 z Kovrova. Jednakże głównym powodem pozwalającym na postawienie znaku równości między zapinką z *Prussia Sammlung* nr Pr 6668, a zabytkiem z Kovrova jest ich bardzo duże podobieństwo, odnoszące się zarówno do stanu zachowania (brak sprężyny), podstawowych cech stylistycznych (proporcje, facetowana główka, masywne kolanko, tarczka na nóżce) jak i szczegółów zdobienia. Zwłaszcza należy zwrócić uwagę na pokrywające się w obu przypadkach żłobki na dolnej części główki, „kolanku”, kabłąku oraz drobne nacięcia na tarczce. Idealnie odpowiadają sobie także wymiary. Zauważyć można także różnice pomiędzy rysunkiem publikowanym przez Tischlera i Kemkego, a fibulą przechowywaną w Berlinie. Chodzi o otworek znajdujący się w tarczce oraz jej ułamaną krawędź. Obie różnice można jednak wytłumaczyć późniejszym uszkodzeniem (biorąc pod uwagę burzliwe losy *Prussia Museum*), bądź manierą dziewiętnastowiecznych rysowników, którzy często „upiększali” dokumentowane przez siebie zabytki.³

Zapinki kolankowate z zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego, co już zostało powyżej zasygnalizowane, tworzą niezwykle niejednorodną grupę zabytków. Zauważył to już sam Almgren. Nie przedstawił on listy fibul sprecyzowanego typu 137, swój katalog zapinek kolankowatych z Prus Wschodnich i Zachodnich zatytułował *Fig. 137 und verwandte Formen* (ALMGREN 1923: 186). Powyższe spostrzeżenie potwierdza także fibula z grobu 39 z Kovrova. Choć została zamieszczona pod numerem 137 na tablicy VI w typologii Almgrena, służąc niejako jako egzemplarz wzorcowy, to nie znana jest do niej żadna bezpośrednia analogia. Niezaprzeczalne jest jednak jej silne pokrewieństwo z sambijskimi zapinkami kolankowatymi, z grobu 44. z Élanovki (d. Wackern, Kr. Preußisch-Eylau) (lista 1:13), grobu 5. z Soldatova (d. Friedrichstahl, Kr. Wehlau) (lista 1:24), ex-Rosenau (Kr. Königsberg) (lista 1:23) oraz z dwoma egzemplarzami bez znanego miejsca znalezienia z berlińskiej części *Prussia Museum* (Pr 4214a i Pr 4212b).⁴ Główną cechą wyróżniającą zabytek

² Znajdujące się w almgrenowskiej publikacji przedstawienie zapinki z gr. 37 z Kovrova zostało najprawdopodobniej przerysowane ze zdjęcia opublikowanego przez GÜNTERA I VOSSA (1880).

³ Kapitalnym przykładem na tego typu proceder jest rysunek zapinki kolankowatej z gr. 44 z Élanovki (d. Wackern, Kr. Preußisch-Eylau) w publikacji TISCHLERA I KEMKEGO (1902: pl. II:19). Na starszym o ponad 20 lat zdjęciu fibuli z Wackern można wyraźnie zauważyć ułamany brzeg znajdującej się na końcu nóżki tarczki (GÜNTER, VOSS 1880, pl. 8:378). Natomiast na rysunku z 1902 r. tarczka została przedstawiona, jakby była całkowicie zachowana, nie zaznaczono jakichkolwiek ubytków.

⁴ Niewykluczone, że lista zapinek zbliżonych stylistycznie do egzemplarza z Kovrova mogłaby być dłuższa. Ze względu na jakże często stosowany w publikacjach z XIX i z początków XX w. bardzo skrócony opis zabytków oraz notoryczny brak ilustracji, dokładny kształt wielu fibul nie jest dziś znany. Należy jednak wspomnieć o kilku zapinkach, które mogły być zbliżone stylistycznie do egzemplarza z Kovrova. Fibula z grobu AI z Iskrova (d. Ringels, Kr. Fischhausen) (lista 1:16) została opisana przez Felixa E. Peisera na zasadzie porównania z zapinką z Kovrova *Kniefibel (Fragment)* s. ebenda II:18 (*aber ohne die Strichverzierung*) (PEISER 1909: 318). Przy czym zapis II:18 odnosi

z Kovrova jest jego budowa. Nie ma on, w przeciwieństwie do powyżej wyszczególnionych fibul, cylinderka na sprężynę. Mimo tej różnicy konstrukcyjnej omawiane zabytki należą do jednej rodziny zapinek, które przez W. Nowakowskiego zostały określone jako „prawdziwe” egzemplarze typu A. 137 (NOWAKOWSKI 2000a).

Opis wyposażenia grobu 39 w publikacji Tischlera i Kemkego (TISCHLER, KEMKE 1902: 19) jest niestety bardzo lakoniczny, a na załączonych tablicach znalazła się jedynie interesująca nas zapinka kolankowata. Zmarły został poddany kremacji, a jego prochy umieszczono w popielnicy opisanej w pracy Tischlera i Kemkego jako *1 Aschenurne (ähnlich XIX₁₀, aber nach unten nicht so scharf eingezogen)*. Na tablicy XIX₁₀ umieszczono wagę o szerokim brzuścu i lejkatym wylewie z grobu 35a z Kovrova, jednak tak popularne w literaturze z XIX i początków XX w. opisy porównawcze należy traktować bardzo ostrożnie. Ponadto pochówek zawierał fragmenty innego naczynia, uznanego za przystawkę (*Scherben eines Beigefäßes*). Ze względu na znalezione w grobie 39 uzbrojenie: grot włóczni, umbo i imacz, można przypuszczać, że został w nim pochowany mężczyzna-wojownik. O ile na temat grotu i imacza nie posiadamy żadnych dodatkowych informacji, to umbo zostało opisane jako *1 Schild-buckel mit kurzer Tülle*, a więc najprawdopodobniej typu Jahn 7a (NOWAKOWSKI 1995: 41; 1996: 19). Jedynym odnalezionym w tym zespole narzędziem była kamienna osetka.

Grób 39 należy do fazy IIa cmentarzyska w Kovrovie (NOWAKOWSKI 1996: 18-19, tabela Ia, Ib), która odpowiada 2. fazie chronologii kultury Dollkeim-Kovrovo (NOWAKOWSKI 1996: 50-51, tabela XVIId). Głównymi jej wyznacznikami, obok fibul kolankowatych, są zapinki trójgrzebykowe, zapinki z grzebykiem na główce o szerokim kabłąku A. 126-130, a także zapinki kuszowate A. 161-162, A. 167 i zapinki z wysoką pochewką A. 211. W męskich grobach tej fazy znajdowane są umba typu J. 7a (NOWAKOWSKI 1996: 57). Faza 2. kultury Dollkeim-Kovrovo może być synchronizowana z fazą B2/C1-C1a chronologii interregionalnej, którą datuje się na drugą połowę II i pierwsze ćwierćwiecze III w. (NOWAKOWSKI 1996: 50-51).

Cmentarzysko w Kovrovie należy do grupy najbogatszych nekropoli sambijskich z okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów. Pochodzące z niego

znaleziska znane już były w drugiej połowie XIX wieku, duży ich zbiór należał do słynnego kolekcjonera militariów i starożytności Teodora Józefa Blella. Na jesieni 1879 r. wykopaliska w Kovrovie, uwieńczone odkryciem 240 grobów, prowadził sam Otto Tischler. Według jego szacunków, nekropola w Kovrovie liczyła pierwotnie około tysiąca pochówków. Cechą zdecydowanie wyróżniającą to cmentarzysko od pozostałych stanowisk archeologicznych Sambii, jest bardzo wysoki, jak na XIX w., procent opublikowanego materiału zabytkowego. Prawie dwie trzecie z 240 odkrytych przez Tischlera zespołów grobowych ukazało się drukiem, wraz z licznymi rysunkami i zdjęciami (TISCHLER 1880; GÜNTER, VOSS 1880; TISCHLER, KEMKE 1902). Umożliwiło to przeprowadzenie analizy archeologiczno-chronologicznej materiału z omawianego cmentarzyska (NOWAKOWSKI 1996: 17-22, tabela Ia, Ib, pl. 1-34). Ze względu na specjalne znaczenie nekropoli w Kovrovie została zaproponowana nazwa „kultura Dollkeim-Kovrovo” dla jednostki kulturowej zajmującej tereny Sambii, Natangii i Nadrowii w okresie rzymskim i w okresie wędrówek ludów (NOWAKOWSKI 1996:13-14).

Ponowne odkrycie oraz identyfikacja zapinki z grobu 39 z Kovrova jest niezwykle szczęśliwym faktem dla badań nad zapinkami kolankowatymi z zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego, głównie ze względu na wzorcowy charakter tego zabytku w klasyfikacji Almgrena. Odnalezienie zabytku umożliwi również przeprowadzenie nowoczesnych analiz specjalistycznych, rzadko przeprowadzanych przed wojną (cf. BEZZENBERGER 1904), np.: analizy metaloznawczej i traseologicznej. Ciekawą okazała się także konfrontacja fibuli z Kovrova z jej rysunkiem zamieszczonym w publikacji Tischlera i Kemkego (1902). Porównanie to rzuca ciekawe światło na kwestię wiarygodności ilustracji w wydawnictwach z XIX i z początków XX w.

Zapinka kolankowata ze znaleziska nr III-188-1047 z Povarovki

Kolejnym interesującym zabytkiem w zbiorach *Museum für Vor- und Frühgeschichte* jest zapinka kolankowata zainwentaryzowana pod numerem Pr 4215b (Fig. 3). Fibula ta ma żelazną sprężynę zamkniętą w cylinderku, wykonanym jak pozostała część zabytku z brązu.

się do tablicy w pracy TISCHLERA I KEMKEGO (1902). Poprzez identyczne porównanie charakteryzuje zabytek z Iskrova także Marta Schmiedehelm w swej kartotece (SCHMIEDEHELM, Archivalia, tom 7.13d, nr 1085). Natomiast zapinki z miejscowości Podedino (d. Legitten, Kr. Labiau) (lista 1:20) i ex-Griebeten (lista 1:15) zostały wymienione przez ALMGRENA (1923: 186) w jednym ciągu z fibulą z Soldatova. Znajdą

system, według którego Almgren wyszczególniał zapinki, można się domyślać, że wszystkie trzy fibule były w jakimś stopniu ze sobą stylistycznie spokrewnione. Nie można również ani potwierdzić, ani wykluczyć, że znajdujące się w *Museum für Vor- und Frühgeschichte* zapinki bez znanego miejsca znalezienia Pr 4214a i Pr 4212b pochodzą z któregoś z wyżej wymienionych cmentarzysk.

Igła nie zachowała się. Niezdobiona główka tej fibuli jest wklęsła od wewnątrz. Również kabłąk jest lekko wklęsły od wewnątrz, ma na sobie ślady delikatnego facetowania i wygina się pod kątem rozwartym. Jego przekrój jest w przybliżeniu półowalny. Na załamaniu kabłąka znajduje się „kolanko” zdobione dookólnym rowkiem oraz trzema rozchodzącymi się promieniście żłobkami. Na końcu nóżki występuje poprzeczne zgrubienie. Pochewka fibuli jest wysoka, ułamana przy dolnej krawędzi. Zabytek mierzy 46 mm.

Zapinkę nr Pr 4215b można najprawdopodobniej wiązać z fibulą kolankowatą znaną w literaturze pod oznaczeniem inwentarzowym *Prussia Museum* III-188-1047, która miała pochodzić z zespołu grobowego odkrytego w miejscowości Povarovka (d. Kirpehnen, Kr. Fischhausen) (lista 1:21a).⁵ W dotychczasowej literaturze panował pogląd, że zapinkę odkryto w bezpopielnicowym grobie ciałopalnym wraz z: czerpakiem/cedzidłem E160, zapinką A.130, naszyjnikami z tordowanego drutu o stożkowatych końcach, trzema bransoletami o zwężających się i profilowanych końcach, bransoletą będącą formą pośrednią między bransoletami wężowatymi, a bransoletami mankietowymi,⁶ bursztynowym paciorkiem bębnowatym i małą sprzączką, która na podstawie opisu porównawczego miała owalną, pogrubioną ramę oraz kołec zdobiony metopą (BUJACK 1885: 35; BEZZENBERGER 1904: 79-81, n. 3, pl. 100; EBERT 1926: 75). W późniejszej literaturze nie kwestionowano spójności chronologicznej omawianego znaleziska, niedokładnie opisana sprzączka nie była do tego wystarczającą podstawą (cf. NOWAKOWSKI 1996: 43, 70, pl. 82:5).

Nowe informacje na temat znaleziska nr III-88-1047 wniosła kartoteka Herberta Jankuhna.⁷ Zawarta jest w niej bardzo cenna informacja, że najprawdopodobniej był to grób ciałopalny z wczesnego okresu rzymskiego, w który został wkopany szkieletowy pochówek późnorzymski. Spuścizna po Jankuhnzie zawiera również rysunek włączanej do znaleziska z Povarovki sprzączki, z którego wynika, że należy ją datować na koniec późnego okresu rzymskiego lub okres wędrówek ludów. Nie wolno zatem dłużej traktować znaleziska nr III-188-

1047 z Povarovki jako jednego zespołu grobowego (NOWAKOWSKI 2000b: 217-219).⁸

Znalezisko nr III-188-1047, wraz z nienajgorszym rysunkiem zaliczanej do niego fibuli kolankowatej, opublikował Adalbert Bezenberger (BEZZENBERGER 1904: 79-81, n. 3, pl. 100) (Fig. 4a). Zapinka z Povarovki znana jest z jeszcze jednego przedstawienia. Zostało ono znalezione w materiałach archiwalnych Marty Schmiedehelm (SCHMIEDEHELM, Archiwalia, teczka 7.13d, nr 1076). Jest to bardzo schematyczny rysunek, ma jednak dwa rzuty i przekrój, czego zabrakło w publikacji Bezenbergera (Fig. 4b).

Zapinkę nr Pr 4215b z *Museum für Vor- und Frühgeschichte* można łączyć z obydwoma przedstawieniami fibuli kolankowatej z Povarovki ze względu na ich niezaprzeczone podobieństwo. Odnosi się ono zarówno do ogólnych cech stylistycznych (proporcje, cylinder na sprężynę, „kolanko”, długi i prosty kabłąk) jak i do detali (zdobienie „kolanka”, zgrubienie na końcu nóżki, przekrój kabłąka). Warto też zwrócić uwagę na idealnie odpowiadające sobie wymiary oraz brak igły. Jedyną wątpliwość w identyfikacji zapinki nr Pr 4215b z zabytkiem z Povarovki może budzić zaznaczone na szkicu Marty Schmiedehelm bardzo zdecydowane facetowanie kabłąka. Słabo widoczne ślady facetowania można dostrzec także na fibuli nr Pr 4215b, jednak nie są one aż tak wyraźne jak to narysowała estońska badaczka. Mocnego facetowania nie potwierdza dołączony do rysunku Marty Schmiedehelm przekrój kabłąka, a także rycina w publikacji Bezenbergera. Niezgodność między zapinką nr Pr 4215b, a szkicem z kartoteki Marty Schmiedehelm można wytłumaczyć więc schematycznością tego ostatniego.

Zgodność stylistyczna zapinki nr Pr 4215b z przedstawieniami fibuli z Povarovki nabiera jeszcze większej wymowy, gdy weźmiemy pod uwagę unikatowy charakter tego zabytku. Ze względu na cylinder zamykający sprężynę oraz charakterystycznie zdobione „kolanko” przypomina on bardzo sambijskie zapinki „prawdziwego” typu A.137 w rozumieniu W. Nowakowskiego (NOWAKOWSKI 2000a). Fibulę z Povarovki różni jednak od „prawdziwego” typu A.137 brak tak ważnego elementu

⁵ System, w którym inwentaryzowano starożytności w królewskim muzeum nie jest nam do końca znany. Nowo odnalezione zabytki i archiwalia z pewnością pozwolą rozszerzyć naszą wiedzę na ten temat. Obecnie uznaje się, że cyfra rzymska oznacza numer księgi inwentarzowej *Prussia Museum*, pierwsza cyfra arabska jej stronę, a druga cyfra arabska numer przyjętego do muzeum zabytku lub grupy zabytków.

⁶ Typ II według klasyfikacji J. KMIECIŃSKIEGO (1962: 119-120, pl. VII:3).

⁷ Spuścizna po Herbercie Jankuhnzie przechowywana jest w Archäologisches Museum Schleswig-Hollstein w Schleswigu.

Za udostępnienie tych materiałów chciałbym serdecznie podziękować panu prof. dr Klausowi von Carnap-Bornheim.

⁸ W. Nowakowski przypuszcza, że mamy do czynienia aż z trzema zespołami grobowymi (NOWAKOWSKI 2000b: 219). Na wyposażenie najmłodszego z nich – z fazy B₂ – składałyby się czerpak/cedzidło E160 oraz trzy bransolety sztabkowe ze zwężającymi się i profilowanymi końcami. Na fazę B₂/C₁ można by datować zapinkę kolankowatą, fibulę A.130 oraz tordowany naszyjnik o stożkowatych końcach. Najmłodszy pochówek, zawierający sprzączkę z pogrubioną ramą i paciorek bębnowaty typu 400 wg M. TEMPELMANN-MĄCZYŃSKIEJ (1985: 68-69, pl. 15:400), pochodziłby z faz C₃-D.

stylistycznego, jakim jest okrągła tarczka na końcu nóżki. Ponieważ nie znana jest do zapinki z Povarovki żadna bezpośrednia analogia, można ją uznać za jednorazowy eksperyment sambijskiego złotnika.

Pośrednim argumentem wskazującym na możliwość trafienia zabytków znanych pod numerem *Prussia Museum* III-188-1047, w tym interesującej nas zapinki kolankowatej, do *Museum für Vor- und Frühgeschichte* jest obecność w Berlinie brązowego czerpaka/cedzidła E160, który miał także pochodzić z tego znaleziska (nr inw. *Museum für Vor- und Frühgeschichte* Pr 3224) (cf. BEZZENBERGER 1904: 79-81, n. 3, fig. 98; GAERTE 1929: fig. 159:c; NOWAKOWSKI 1996: 43, 70, pl. 82:5; 2000b: 217-219). Identyfikacja tego importu rzymskiego nie budzi wątpliwości, z racji jego stanu zachowania (zniszczone dno) oraz rzadkości występowania brązowych naczyń rzymskich na obszarze zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego, a co za tym idzie także w zbiorach *Prussia Museum*.

Pomimo znalezienia na cmentarzysku w Povarovce kilku setek grobów, to jest ono znane jedynie z krótkich wzmianek w literaturze. Pozyskiwane przez *Prussia Museum* materiały były najczęściej wynikiem przypadkowych odkryć lub wykopalisk rabunkowych. Stanowisko w Povarovce było początkowo uważane za dwie oddzielne nekropole (*Galgenberg* i *Schmiedeanger*), z tego powodu stosowany system numeracji grobów jest dzisiaj nie do końca jasny. Wydaje się prawdopodobne, że znaleziska przypadkowe, nie będące rezultatem planowych wykopalisk oznaczano częścią numeru inwentarzowego *Prussia Museum*, jak zapewne zdarzyło się z zabytkami oznaczonymi numerem III-188-1047. Najwięcej informacji o cmentarzysku w Povarovce znajduje w przewodniku po wystawie archeologicznej w *Prussia Museum* (BUJACK 1885), oraz w sprawozdaniu z wykopalisk prowadzonych na tym stanowisku przez generała von Stadie (1909).

W 1929 r. przeprowadzono ostatnie badania wykopaliskowe, w których wyniku pozyskano 318 grobów (ENGEL 1935a: 74). Żaden z tych pochówków nie został niestety opublikowany (NOWAKOWSKI 1996: 42). Dlatego tym bardziej cieszy fakt, że dwa zabytki oznaczone w *Prussia Museum* numerem III-188-1047, w tym słynne rzymskie naczynie brązowe E160, udało się ponownie odnaleźć oraz zidentyfikować.

Uwagi końcowe

Identyfikacja niektórych zabytków ze zbiorów *Prussia Museum* ma szansę zakończyć się sukcesem, co zostało przedstawione na przykładzie zapinek kolankowatych z Kovrova i Povarovki. Podstawową metodą zastosowaną w niniejszym artykule było porównanie odnalezionych zabytków z rysunkami i opisami zawartymi w przedwojennych publikacjach oraz archiwaliach. Identyfikacja wielu zabytków *Prussia Museum* napotka jednak na poważne ograniczenia:

- a. większa część materiałów archeologicznych przechowywanych przed II Wojną Światową w *Prussia Museum* nie została nigdy opublikowana;
- b. jakość wielu przedwojennych publikacji oraz zapisków archiwalnych pozostawia dużo do życzenia, notoryczny jest brak rysunków, a ich zgodność z oryginałem często budzi wątpliwości, opisy zabytków są bardzo skrócone i lakoniczne; osobnym problemem jest poprawne zrozumienie niemieckiej Fachsprache z XIX i początku XX w.;
- c. identyfikacja zabytków występujących masowo o podobnej bądź wręcz identycznej stylistyce jest niezwykle trudna, wymieńmy dla przykładu zapinki oczkowane serii pruskiej.

Pomimo licznych trudności stojących przed archeologami, należy wyrazić nadzieję, że jakaś część zbiorów *Prussia Museum* zostanie przywrócona do obiegu naukowego.

Lista 1. Zapinki kolankowate w zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym

Kultura bogaczewska

1. **Babięta** (d. Babienten, Kr. Sensburg), gm. Piecki, pow. Mrągowo, woj. warmińsko-mazurskie
  - a. gr. 61 (SCHMIEDEHELM, Archiwalia, teczka 7.13d, nr 1054),
  - b. znalezisko bez bliższych danych (SCHMIEDEHELM, Archiwalia, teczka 7.13d, nr 1053)
2. **Kamień** (d. Kamien, Kr. Sensburg), gm. Ruciane Nida, pow. Pisz, woj. warmińsko-mazurskie, gr. 143 (SCHMIEDEHELM, Archiwalia, teczka 7.13d, nr 1047)
3. **Koczek** (d. Kotzek, Kr. Ortelsburg), gm. Świętajno, pow. Szczytno, woj. warmińsko-mazurskie, gr. 24 (SCHMIEDEHELM, Archiwalia, teczka 7.13d, nr 1055)
4. **Machary** (d. Macharen, Kr. Sensburg), gm. Piecki, pow. Mrągowo, woj. warmińsko-mazurskie, gr. 9 (GAERTE 1929: 225, pl. 168:e; NOWAKOWSKI 1995: 42, pl. VII:20; 156; SCHMIEDEHELM, Archiwalia, teczka 7.13d, nr 1045)
5. **Miętkie** (d. Mingfen, Kr. Ortelsburg), gm. Dźwierzuty, pow. Szczytno, woj. warmińsko-mazurskie
  - a. gr. 3 (SCHMIDT 1906: 480, fig. 3; GAERTE 1929: fig. 169:a; SCHMIEDEHELM 1962: pl. 12:2; NOWAKOWSKI 1989: 149-151, fig. 4; 1995: 42, pl. VIII:18; 1996: 157; 1998: 25, 49, 117, fig. 4, 13:304, pl. 16:304)

KNEE-SHAPED FIBULAE FROM *PRUSSIA MUSEUM*. A POSSIBILITY OF REINTRODUCING ARTEFACTS FROM THE KALININGRAD COLLECTION TO SCIENTIFIC CIRCULATION

SUMMARY

Prussia Museum in Königsberg (now Kaliningrad) was the most important archaeological institution of East Prussia. For almost a half of a century it was believed that its collection was lost during the last World War. No wonder the fact of finding a part of it at the beginning of the 90s in the building of *Akademie der Wissenschaften* in East Berlin stirred up much excitement. The collection was then handed over to *Museum für Vor- und Frühgeschichte*. In December 1999 in Kaliningrad about 16 thousands artifacts were found. They undoubtedly belonged to the collection of *Prussia Museum*. Those materials are now in *Istoričesko-chudožestvennyj muzej* in Kaliningrad.

Most of the rediscovered artefacts lack any context, so the crucial issue in dealing with those materials would be their identification on the basis of the prewar publications and archival notations. The very precious source of information is a part of the archives of *Prussia Museum* found together with the archaeological artefacts in Berlin.

The method of the identification of artefacts *Prussia Sammlung* can be presented on the example of two knee-shaped fibulae found in the grave number 38 from Kovrov and the fibula known in literature as *Prussia Museum* III-188-1047 from Povarovka. In *Museum für Vor- und Frühgeschichte* in Berlin there is a very interesting bronze fibula with the inventorial number Pr 6668. It lacked any specification chart, so it was classified as an artefact from the unknown finding place. A small piece of paper with the number 6668 attached to it was a very helpful indication. The same number, having reference to the collection of *Ostpreussisches Provinzialmuseum*, was assigned to a fibula from the grave 39 from Kovrov. It was published by O. Tischler and H. Kemke (1902), in the work of Gunter & Voss (1880) and in the typology of fibulae by O. Almgren (1923).

In 1906 *Ostpreussisches Provinzialmuseum* was incorporated in *Prussia Museum*. Most probably the

numbers of artifacts taken over by *Prussia Museum* remained unchanged, so the number preserved on the object from Berlin would directly indicate the fibula from the grave 39 from Kovrov. The main reason for stating that the fibula from *Prussia Sammlung* nr Pr 6668 and the artefact from Kovrov are one and the same object is their great similarity (state of preservation, basic stylistic characteristics, ornamentation). The measurements are also perfectly equal. However, there are some differences between the drawing published by Tischler & Kemke and the fibula from Berlin. The fact could be explained by the later damage or the tendency of the 19th century draughtsmen to “beautify” documented objects.

In the grave 39, apart from the fibula, there were an urn, a whetstone, a spearhead, an umbo and a handle. The grave 39 belongs to the phase IIa of the cemetery in Kovrov. It can be synchronized with the phase B2/C1-C1a (according to the interregional chronology), which is dated to the second half of the 2nd and the first quarter of the 3rd century.

Another interesting artefact in the collection of *Museum für Vor- und Frühgeschichte* is a bronze fibula number Pr 4215b. It resembles a knee-shaped fibula known in literature as the object number *Prussia Museum* III-188-1047 from Povarovka, which was published by Adalbert Bezenberger (1904) together with quite a good drawing. Another representation of this fibula was found in Marta Schmiedehelm archival materials. The fibula number Pr 4215b can be linked to both representations of the knee-shaped fibula from Povarovka because of their undoubted similarity.

Chances are that the identification of some of the artefacts from the collection of *Prussia Museum* will be successful, which was proved by the example of the knee-shaped fibulae from Kovrov and Povarovka. The identification of many of the artefacts from *Prussia Sammlung*, however, will be very difficult.

Wykaz skrótów użytych w artykule

- ENGEL, Archiwalia – Kartoteka Carla Engla przechowywana w *Johann Gottfried Herder-Institut* w Marburgu.
- JAHN, Archiwalia – Kartoteka Martina Jahna przechowywana w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- KOSSINA, Archiwalia – Kartoteka Gustafa Kossinny przechowywana w *Institut für Urgeschichte, Christian Albrecht-Universität* w Kilonii.
- SCHMIEDEHELM, Archiwalia – Kartoteka Marty Schmiedehelm przechowywana w *Teaduste Akademia, Teaduslik Keskarhiiv* w Tallinie

Literatura

ALMGREN O.

- 1923 *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen* [Mannus-Bibliothek, vol. 32] , Leipzig.

ANTONIEWICZ J.

- 1946 *Stan zachowania zbiorów prehistorycznych na Warmii, północnym Mazowszu i na dolnym Powiślu*, ZOW 15, p. 92-96.

BERAN J.

- 1999 *Zabytki archeologiczne z muzeum regionalnego w Insterburgu w zbiorach prehistorycznych Uniwersytetu w Halle oraz inne znaleziska z Prus Wschodnich w środkowoniemieckich muzeach*, in: M.J. Hoffmann, J. Sobieraj eds, *Archeologia Ziem Pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, Olsztyn, p. 41-52.

BERENDT G.

- 1874 *Zwei Gräberfelder in Natangen und zwar Tangen bei Brandenburg und Rosenau bei Königsberg*, Königsberg.

BEZZENBERGER A.

- 1904 *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens*, Königsberg.

BITNER-WRÓBLEWSKA A.

- 1996 *Losy materiałów bałtyjskich z b. Prus Wschodnich na przykładzie naczynia z miejscowości Elanovka (b. Wuckern)*, in: Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin, Warszawa, p. 29-31.

BLUME E.

- 1912 *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit* [Mannus-Bibliothek vol. 8], Würzburg.

BUJACK G.

- 1885 *Das Prussia Museum im Nordflügel des Königlichen Schlosses zu Königsberg i.Pr. Des ersten Teils des Katalogs zweite Hälfte: Die Ausgestellten Altertümer der prähistorischen Zeit von Christi Geburt bis zum Beginn der historischen Zeit bis ca. 1300*, Königsberg.
- 1891 *Accessionen des Prussia-Museums pro 1890*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia 16, p. 8-40.

CHODYŃSKI A. R.

- 1999 *Zbiory oręża Teodora Józefa Blella (od archeologii po wojnę francusko-pruską). Dzieje jednej kolekcji*, in: M.J. Hoffmann, J. Sobieraj eds., *Archeologia Ziem Pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, Olsztyn, p. 73-84.

EBERT M.

- 1926 *Truso* [Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft, vol. 3, fasc. 1], Berlin.

EGGERS H.J.

- 1951 *Der römische Import im freien Germanien* [Atlas der Urgeschichte, vol. 1], Hamburg.

ENGEL C.

- 1935a *Vorgeschichte der altpreußischen Stämme. Untersuchungen über Siedlungstätigkeit und Kulturgruppen im vorgeschichtlichen Ostpreußen*, vol. I, Königsberg.
- 1935b *Aus ostpreußischer Vorzeit*, Königsberg.

GAERTE W.

- 1924 *Die Besiedlung und Kultur Königsbergs und seiner Umgebung in vorgeschichtlicher Zeit*, Altpreußische Forschungen 1, p. 97-144.
 1929 *Urgeschichte Ostpreußens*, Königsberg.

GAŁĘZOWSKA A.

- 1996 *Materiały z „Bogdanowa koło Obornik”, woj. poznańskie, w zbiorach Germanisches Nationalmuseum w Norymberdze*, WielSprawA 4, p. 145-153.

GEDL M.

- 1999 *Materiały archeologiczne z ziem pruskich w zbiorach niemieckich*, in: M.J. Hoffmann, J. Sobieraj eds., *Archeologia Ziem Pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, Olsztyn, p. 9-11.

GÜNTHER C., VOSS A.

- 1880 *Photographisches Album der Ausstellung Praehistorischer und Archäologischer Funde Deutschlands, Section I: Ost- und Westpreußen*, Berlin.

JASKANIS J.

- 1961 *Wyniki badań przeprowadzonych na cmentarzysku kurhanowym w miejscowości Osowa, pow. Suwałki w latach 1958-1959*, Roczb 1, p. 131-191.

KACZYŃSKI M., BITNER-WRÓBLEWSKA A., BRZEZIŃSKI W., IWANOWSKA G.

- 1987 *Katalog*, in: G. Biegel, J. Jaskanis eds., *Die Baltien, die nördlichen Nachbarn der Slawen*, Freiburg i.Br., p. 63-204.

KMIECIŃSKI J.

- 1962 *Zagadnienie tzw. kultury gocko-gepidzkiej na Pomorzu Wschodnim w okresie wczesnorzymskim* [Acta Archeologica Lodziensia, vol. 11], Łódź.

KRUMM R.

- 2000 *Allgemeines Raubgutfieber. Wie das Herzstück der deutschen Prussia-Sammlung im ehemaligen Königsberg entdeckt wurde*, Der Spiegel (nr 4), 24.01.2000, p. 136.

KULAKOV V. I.

- 1989 *Mogil'niki zapadnoj časti Mazurskogo Poozer'ja konca V - načala VIII vv. (po materialam raskopok 1878-1938 gg.)*, Barbaricum 1, p. 148-275.
 1990 *Drevnosti prussov VI-XIII vv.*, Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov G 1-9, Moskva.

NATUNIEWICZ M.

- 1999 *Nowe znaleziska ze starych wykopalisk. Zabytki okresu wpływów rzymskich w zbiorach Muzeum w Elblągu*, in: M.J. Hoffmann, J. Sobieraj eds, *Archeologia Ziem Pruskich. Nieznane zbiory i materiały archiwalne*, Olsztyn, p. 115-131.

NOWAKOWSKI W.

- 1986 *Stan i potrzeby badań nad zachodniobałtyjskim kręgiem kulturowym na terenie Polski, ze szczególnym uwzględnieniem kultury bogaczeuskiej*, in: Stan i potrzeby badań nad młodszym okresem przedrzymskim i okresem wpływów rzymskich w Polsce, Kraków, p. 375-393.
 1989 *Kultura wielbarska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy*, in: *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*, vol. II, Lublin, p. 143-159.
 1994a *Materiały z Bogdanowa koło Obornik, woj. poznańskie, w zbiorach Germanisches Nationalmuseum w Norymberdze*, Barbaricum 3, p. 183-192.
 1994b *Kultura wielbarska na wschód od dolnej Wisły. Materiały z dawnych badań i przypadkowych odkryć w zbiorach berlińskich i norymberskich*, Barbaricum 3, p. 163-181.
 1995 *Od Galindai do Galinditae. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego*, Barbaricum 4.
 1996 *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt* [Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 10], Marburg, Warszawa.
 1998 *Die Funde der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Masuren* [Bestandskataloge vol. 6], Berlin.
 2000a *Die Nebenformen Almgren 133 und 137 aus heutiger Sicht*, in: 100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. *Materiały z konferencji w Klein Machnow, 25-28.05.1997* (w druku).
 2000b *Nowe materiały do badań nad znaleziskami importów rzymskich na dawnych ziemiach pruskich*, in: J. Kolendo, W. Nowakowski eds, *Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, Warszawa, p. 207-236.

OKULICZ J.

- 1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego odkryte w miejscowości Bogaczewo, na przysiółku Kula, pow. Giżycko*, RocznO 1, p. 47-116.

PEISER F. E.

- 1909 *Gräberfeld bei Ringels, Kr. Fischhausen*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia 22, p. 315-320.

RADDATZ K.

- 1993 *Der Wolka-See, ein Opferplatz der Römischen Kaiserzeit in Ostpreußen*, Offa 49/50, p. 127-187.

RUTHE I.

- 1999 *Der Fund aus den verschütteten Gewölben*, Berliner Zeitung (nr 304), 29.12.1999, p. 8.

SCHMIDT H.

- 1906 *Ostpreussische Beiträge*, ZEthn 38, p. 456-484.

SCHMIEDEHELM M.

- 1962 *Fibuly s byčačej golovkoj s pervoj poloviny I tysjačel'ja n.é. s Mazurskogo Poozerja*, Światowit 24, p. 335-341.

STADIE K.

- 1909 *Ausgrabungen auf dem Galgenberge bei Kirpehnen, Kr. Fischhausen, im Jahre 1902*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia 22, p. 365-375.

TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA M.

- 1985 *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum* [Römisch-Germanische Forschungen, vol. 43], Mainz.

TISCHLER O.

- 1880 *Ostpreußen*, in: A.Voss ed., Katalog der Ausstellung prähistorischer und anthropologischer Funde Deutschlands zu Berlin 1880, Berlin, p. 390-453.

TISCHLER O., KEMKE H.

- 1902 *Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt*, Königsberg.

ZEKRI S.

- 2000 *Die gesunkene Titanic der preussischen Archäologie*, Frankfurter Allgemeine Zeitung (nr 38), 15.02.2000, p. 52.

PLANSZA 18

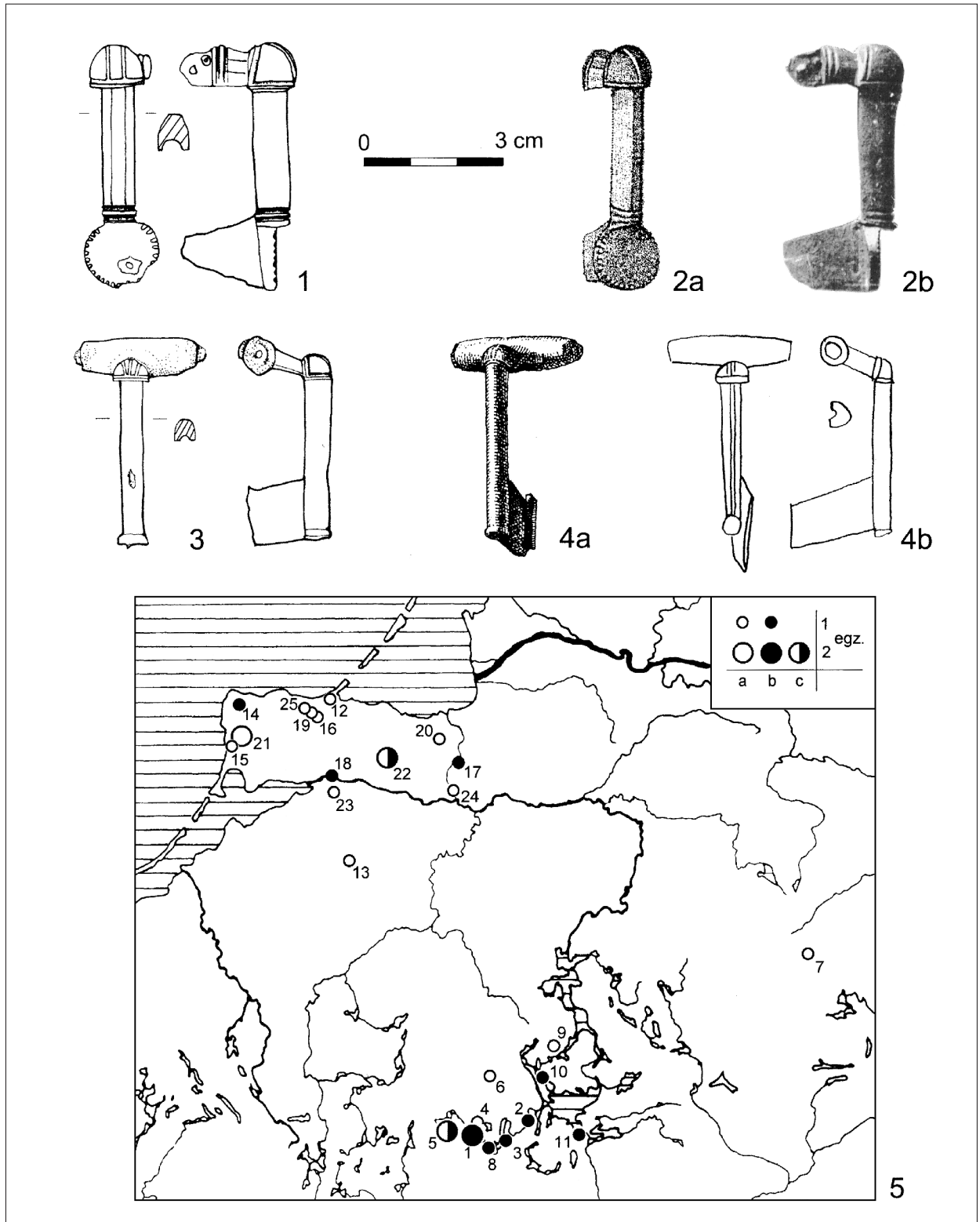

Fig. 1. 1. Zapinka nr Pr 6668 ze zbiorów berlińskiego Museum für Vor- und Frühgeschichte; 2. Zapinka z grobu 39 z Kovrova: a. – (wg TISCHLER, KEMKE 1902); b. – (wg GÜNTER, VOSS 1880); 3. Zapinka nr Pr 4215b ze zbiorów berlińskiego Museum für Vor- und Frühgeschichte; 4. Zapinka z zespołu nr 1047 z Povarovki: a. – (wg BEZZENBERGER 1904); b. – (wg SCHMIEDEHELM, Archiwalia, teczka 7.13d, nr 1076); 5. Znajdźiska zapinek kolankowatych na podstawie różnych źródeł: a. – publikacje materiałów (wg NOWAKOWSKI 1996 z uzupełnieniami: ENGEL 1935b; RADDATZ 1993); b. – kartoteka Marty Schmiedehelm; c. – znajdźiska na podstawie publikacji i kartoteki Marty Schmiedehelm.